

В. Серьогін, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри конституційного та міжнародного права Харківського національного університету внутрішніх справ

Зміст і обсяг права на недоторканність приватного життя (прайвесі)

З'ясування юридичної природи будь-якого з основних прав людини, виявлення конкретного місця даного права в ієрархії цінностей, що визначаються законом, передбачає, передусім, визначення його внутрішніх елементів — змісту, обсягу і структури. Стосовно права на недоторканність приватного життя (прайвесі) такі дослідження розпочалися тільки наприкінці ХХ ст. і пов'язані з іменами західних конституціоналістів і соціологів А. Вестіна, А. Етціоні, Дж. Іннесс, Д. О'Брайєна, Д. Солова та ін. У пострадянській державознавчій літературі обсягу й змісту права на недоторканність приватного життя торкались у своїх працях Н. Г. Беляєва, Г. О. Мітцукова, І. Л. Петрухін, В. С. Сивухін, Е. О. Цадикова та ін., проте рівень опрацювання цієї проблематики не відповідає вимогам сьогодення.

Механізм реалізації права на недоторканність приватного життя, аби бути цілісним і ефективним, має спиратися на міцну концептуальну базу, яка б давала змогу надавати відповіді на конкретні питання швидкоплинної політико-правової дійсності, однак сучасний рівень наукового осмислення права на недоторканність приватного життя змоги сформулювати такий механізм поки що не дає.

З урахуванням викладеного вище, метою даної статті є системний аналіз усіх аспектів змісту права на недоторканність приватного, а також виявлення тих правомочностей, котрі складають обсяг даного права. Отримані результати мають бути придатні для формування нормативної основи ефективного захисту права на недоторканність приватного життя у межах загального механізму забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Передусім слід відзначити, що легальне тлумачення понять «зміст» і «обсяг» прав людини є доволі чітким і водночас абстрактним; воно міститься в Рішенні Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005. У мотивувальній частині даного рішення єдиний орган конституційної юрисдикції зазначив: «У традиційному розумінні

діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини — це їхня сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права у жодному разі не може бути порушена»¹.

На відміну від легального, доктринальне тлумачення змісту й обсягу основних прав людини відзначається суттєвим розмаїттям підходів. Так, М. І. Матузов визначає, що зміст суб'єктивного права «складають ті конкретні юридичні можливості, правомочності, котрі надаються й гарантуються суб'єкту (уповноваженому)»². Структура ж за М. І. Матузовим «виступає як взаємозв'язок цих можливостей (елементів), їхнє взаємне розташування і співпорядкування, як форма організації змісту суб'єктивного права, його внутрішньої єдності й будови»³.

О. С. Иоффе і М. Д. Шаргородський виокремлювали у змісті права індивіда дві можливості дій: можливість вчинення певних дій самим уповноваженим і можливість вимагати вчинення певних дій від зобов'язаної особи⁴. У свою чергу, М. Г. Александров у змісті кожного права бачив єдність трьох можливостей: вид і міру можливої поведінки самого володаря права, можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб і нарешті можливість вдатися у необхідних випадках до сприяння не тільки громадськості, а й державного апарату⁵.

Свого часу значного резонансу в юридичній літературі набуло визначення суб'єктивного права особи, сформульоване у 1962 р. М. С. Строговичем: «Суб'єктивне право осіб означає виражені в нормі права й закріплені в ній: а) можливість користування певним соціальним благом; б) повноваження вчиняти певні дії й вимагати відповідних дій від інших осіб; в) свободу поведінки, вчинків у межах, встановлених

¹ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками) // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.

² Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Сарат. госуд. академии права, 2003. – С. 93.

³ Там само. – С. 93.

⁴ Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 51.

⁵ Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 225.

нормою права»¹. Зазначені можливості (повноваження) у конкретних суб'єктивних правах, на думку цього автора, можуть виступати в різному співвідношенні: та чи інша можливість може превалювати над іншими, висуватися на передній план залежно від характеру, від змісту такого права².

М. І. Матузов у змісті суб'єктивного права виокремлює чотири види можливостей: 1) можливість позитивної поведінки самого уповноваженого, тобто право на власні дії; 2) можливість вимагати відповідної поведінки від правозобов'язаної особи, тобто право на чужі дії; 3) можливість вдатися до державного примусу в разі невиконання протилежною стороною свого обов'язку (домагання); 4) можливість користуватися на основі даного права певним соціальним благом. Іншими словами, суб'єктивне право може виступати як право-поведінка, право-вимога, право-домагання і право-користування³. Аналогічний підхід відображений і в колективному підручнику «Права людини» за редакцією О. А. Лукашевої⁴.

Ми поділяємо точку зору М. В. Вітрука, що родовою основою у змісті суб'єктивного права у всіх його проявах є можливість користування певним соціальним благом⁵. Тому, на наш погляд, більш точною є характеристика суб'єктивного права як міри поведінки, а тому й міри володіння певним соціальним благом. Користування благом — це мета і разом із тим змістовна сторона суб'єктивного права. Можливість користування певним благом не є самостійним структурним елементом суб'єктивного права, оскільки розкриває змістовну сторону всіх можливих варіантів зовнішньої поведінки у межах суб'єктивного права. До числа таких варіантів слід віднести: можливість певної поведінки самого уповноваженого, іншими словами, свободу поведінки, вчинків у межах, встановлених нормою права; можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб; можливість

¹ Строгович М. С. Развитие прав личности в период развернутого строительства коммунизма / М. С. Строгович // Развитие прав граждан СССР и усиление их охраны на современном этапе коммунистического строительства. – Саратов : Сарат. юрид. ин-т, 1962. – С. 15.

² Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1966. – С. 169.

³ Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Сарат. госуд. академии права, 2003. – С. 115–124.

⁴ Права человека : учебник / отв. ред. Е. А. Лукашева. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2009. – С. 102.

⁵ Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – С. 231.

вдатися до державного захисту порушеного права. Виокремлення ж можливості користування благами як самостійний структурний елемент суб'єктивного права робить по суті соціально беззмстовним усі інші можливості, що складають зміст суб'єктивного права¹.

У даному контексті твердження Н. Г. Беляєвої, що недоторканність приватного життя особи означає заборону державі, її органам і посадовим особам незаконно і/або свавільно втручатись у приватне життя громадян², виявляє суттєву неповноту, оскільки не враховує вихідне загальнотеоретичне положення, що у змісті кожного суб'єктивного права має виокремлюватися принаймні три види можливостей (правомочностей). Аналогічні зауваження можна зробити й щодо позиції О. Н. Кочевої, яка вважає, що право на недоторканність приватного життя включає такі «негативні обов'язки» держави: 1) недоторканність житла; 2) фізична, а також психічна (моральна) недоторканність; 3) недоторканність комунікацій; 4) інформаційна недоторканність; 5) анонімність й усамітнення; 6) недоторканність сімейного життя³. Крім того, можлива поведінка особи як зміст її суб'єктивного права є суворо визначеною не тільки у правовому, а й у соціальному відношенні, в аспекті її предметної конкретності, цілеспрямованості, реальності й життєвої сили. Зміст права доцільно визначати з позиції уповноваженого суб'єкта, а не його контрагентів, тим більше, що основні права можуть реалізовуватись і поза межами правовідносин⁴.

Щодо позиції О. Н. Кочевої слід зробити ще одне застереження: право на фізичну та психічну недоторканність є самостійним особистим правом людини, і його включення до складу права на недоторканність приватного життя виглядає як безпідставне розширення змісту останнього.

Щодо змісту права на недоторканність приватного життя у спеціальній літературі висловлено декілька позицій. Так, Л. І. Котієва вважає, що «право на приватне життя як юридична категорія складається з гарантованої державою можливості людини спілкуватися з іншими людьми без втручання держави і суспільства, контролювати інформацію

¹ Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – С. 231–232.

² Беляева Н. Г. Право на неприкосновенность частной жизни и доступ к персональным данным / Н. Г. Беляева // Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 101–114.

³ Кочева О. Н. Уважение частной жизни в России: диагноз и прогноз. Попытка исследования. Апрель 2005 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.prpc.ru/reshr/lib_46/index.shtml

⁴ Там само.

про самого себе, перешкоджати поширенню відомостей інтимного характеру»¹. На думку С. Н. Мамедова, виходячи з аналізу законодавства зарубіжних країн, практики Європейського суду з прав людини, граматичного тлумачення, впливає, що поняття «недоторканність приватного життя» є доволі широким і включає в себе поняття «недоторканність особистого життя» і «недоторканність сімейного життя»; відповідно недоторканність приватного життя «охоплює собою недоторканність особистого життя, тобто всього того, що стосується окремого індивіда, і недоторканність сімейного життя, тобто всього того, що стосується сім'ї як соціального інституту»².

І. Л. Петрухін визначає право на особисте життя як певну «сукупність гарантованих ним таємниць»³. Г. О. Митцукова, розвиваючи думку І. Л. Петрухіна, вирізняє таємниці особисті (нікому не довірені) і таємниці професійні (довірені представникам певних професій для захисту прав і законних інтересів громадян)⁴. Професійні таємниці — це таємниці, пов'язані з професійною діяльністю осіб: лікарська таємниця, таємниця судових засідань, таємниця сповіді, всиновлення, попереднього слідства, нотаріальних дій, запису актів громадянського стану. Таємниці приватного життя, особисті таємниці — це таємниця творчості й спілкування, таємниця сімейних та інтимних стосунків, таємниця житла, листування, телефонних розмов, щоденників, особистих паперів тощо. Взаємозв'язок таємниць даного виду є очевидним. В основі будь-якої професійної таємниці лежать таємниці особисті, захищені правовими заборонами, адресованими тим, кому ці таємниці через необхідність довірені.

Певною неординарністю у визначенні змісту права на недоторканність приватного життя відзначається позиція Е. О. Цадикової. Вона пропонує розглядати право на недоторканність приватного життя у двох аспектах — як самостійне суб'єктивне право і як комплекс його змістовних компонентів, тобто прав (правомочностей), до яких нале-

¹ Котиева Л. И. Частная жизнь как юридическая категория / Л. И. Котиева // Юрид. мир. — 1997. — № 9. — С. 18.

² Мамедов С. Н. Механизм реализации конституционного права каждого на неприкосновенность частной жизни в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Мамедов Сабир Ниязи-оглы ; Москов. гуманит. ун-т. — М., 2007. — С. 13–14.

³ Петрухин И. Л. Личная жизнь: пределы вмешательства / И. Л. Петрухин. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 14.

⁴ Митцукова Г. А. Право на неприкосновенность частной жизни как конституционное право человека и гражданина : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Гелена Алексеевна Митцукова. — Екатеринбург, 2005. — С. 61.

жать право на недоторканність особистої таємниці, право на недоторканність сімейної таємниці, право на таємницю листування, телефонних та інших переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень особистого характеру, право на недоторканність житла, на таємницю інформації про приватне життя особи¹. Водночас це право, на її думку, включає в себе захист від державного втручання у внутрішній світ людини; захист зони приватного усамітнення індивідуума; захист права людини контролювати інформацію про самого себе, тобто право на інформаційне усамітнення².

На наш погляд, зведення недоторканності приватного життя до певного набору таємниць призводить до необґрунтованого звуження змісту даного права, оскільки в цьому випадку поза його межами залишається ціла низка елементів, таких як право на усамітнення, територіальне прайвесі, статеві свободи тощо. Власне, право на недоторканність приватного життя у цьому випадку зводиться до інформаційного прайвесі й не враховує інших його аспектів. Ця вада яскраво виявляється в подальших міркуваннях самого І. Л. Петрухіна, коли він до змісту права на недоторканність приватного життя цілком справедливо долучає й таку правомочність, як свобода спілкування³.

До того ж ототожнення права на недоторканність приватного життя з набором інших конституційних прав людини, якими є право на таємницю житла, комунікацій, є недостатньо коректним. Адже недарма в конституціях та міжнародно-правових актах ці права закріплені в різних статтях: вони є суміжними з правом на недоторканність приватного життя, але виходять далеко за межі останнього. Наприклад, право на таємницю комунікацій охоплює комунікації будь-якого змісту, а не тільки приватного, а право на недоторканність житла спрямоване на захист не тільки приватної сфери, а й майнових прав особи. У свою чергу професійні таємниці захищають не тільки відомості про особу (персональні дані), а будь-яку інформацію, отриману при виконанні відповідних професійних обов'язків. Тому право на недоторканність приватного життя і право на недоторканність житла та право на таємницю комунікацій слід розглядати як суміжні права, які значною мірою перетинаються за змістом, але не «поглинаються» одне одним.

¹ Цадыкова Э. А. Конституционное право на неприкосновенность частной жизни : сравнительно-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Эльвира Александровна Цадыкова. – М., 2007. – С. 10.

² Там само. – С. 11.

³ Петрухин И. Л. Личная жизнь: пределы вмешательства / И. Л. Петрухин. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 4.

На думку С. Н. Мамедова, «змістом права на недоторканність приватного життя є право кожної людини отримувати певну автономію від держави і суспільства у процесі свого особистого життя, зберігати особисті (наприклад, таємниці сповіді, листування) і сімейні таємниці (наприклад, таємницю всиновлення, лікарські таємниці), захищати свою честь і добре ім'я»¹. Цей автор до структури права на недоторканність приватного життя відносить усього два елементи: право на усамітнення і право на спілкування². Проте такий підхід може бути сприйнятий лише як найбільш загальна, схематична конструкція. Адже насправді зміст даного права є значно багатший і різнобарвніший, він має більше аспектів (сфер) і форм (проявів).

В. В. Воронко вважає, що структура права на недоторканність приватного життя включає право на недоторканність житла; право на недоторканність документів і повідомлень особистого характеру; право на недоторканність особистої свободи (до якого входить право на недоторканність свободи)³. Такий підхід теж не можна визнати прийнятним, принаймні, з двох причин. З одного боку, в даному випадку зміст права на недоторканність приватного життя необґрунтовано звужується, залишаючи поза його межами такі прояви, як право на аборт, право на індивідуальний зовнішній вигляд, територіальне прайвесі тощо. З другого боку, до змісту даного права необґрунтовано включається право на особисту свободу, яке є самостійним конституційним правом особи.

В. С. Сивухін пропонує власну конструкцію змісту конституційного права на недоторканність приватного життя як сукупність таких можливостей: а) не зазнавати втручання в особисте і сімейне життя; б) надавати згоду на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу, крім випадків, зазначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини; в) знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях із відомостями про себе, які не є державною або іншою

¹ Мамедов С. Н. Механизм реализации конституционного права каждого на неприкосновенность частной жизни в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Мамедов Сабир Ниязи-оглы ; Москов. гуманит. ун-т. – М., 2007. – С. 8.

² Там само. – С. 14.

³ Воронко В. В. Право на неприкосновенность частной жизни по гражданскому законодательству Российской Федерации : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражд. право; предпринимат. право; семейное право; междунар. част. право» / Владимир Валерьевич Воронко ; Моск. гос. соц. ун-т. – М., 2005. – С. 7.

захищеною законом таємницею; г) вдаватися до судового захисту, щоб спростувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї, вимагати вилучення будь-якої інформації та відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої недостовірної інформації¹. На наш погляд, такий підхід звужує зміст права на недоторканність приватного життя, зводячи його виключно до інформаційного прайвесі. Проте приватне життя має значно більше аспектів; відповідно і право на його недоторканність має тлумачитися ширше.

Заслугує на підтримку теза Н. Г. Беляєвої, що право на недоторканність приватного життя необхідно розглядати у трьох аспектах: 1) право на недоторканність приватного життя як право індивіда на своє власне життя, на дії щодо самого себе; дане право безпосередньо пов'язане з індивідуальністю конкретної людини, а відповідно із захистом від втручання з боку всіх суб'єктів права; 2) право на недоторканність приватного життя як самостійне право, що передбачає неприпустимість втручання у приватне життя особи з боку держави, організацій, юридичних і фізичних осіб; 3) право на недоторканність приватного життя як право, суміжне з іншими правами, а саме: з правом на недоторканність сімейного життя, правом на недоторканність життя, правом на недоторканність кореспонденції². Однак, звертаючись до останнього аспекту, слід мати на увазі, що перелічені права можна розглядати і як примикаючі до права на недоторканність приватного життя елементи, і як самостійні права.

На наш погляд, розкриваючи зміст права на недоторканність приватного життя (прайвесі), необхідно враховувати, що об'єкт даного права включає в себе декілька сфер (аспектів), у кожній з яких особа може перебувати в різних станах приватності, а сама приватність має певні виміри. З урахуванням цих застережень, у змісті права на недоторканність приватного життя (прайвесі) можна виокремити такі компоненти (правомочності):

1. За аспектами приватного життя: право на фізичну (тілесну, тактильну) приватність; право на фонетичну (звукову) приватність; право на візуальну (зорову) приватність; право на одорологічну (запахову) приватність; право на географічну (дислокаційну) приватність; право на інформаційну приватність (у т. ч. на таємницю особистого та сімейного життя).

¹ Сивухін В. С. Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Владислав Сергійович Сивухін. – К., 2007. – С. 84.

² Беляева Н. Г. Право на неприкосновенность частной жизни и доступ к персональным данным / Н. Г. Беляева // Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 101–114.

2. За станами приватності: право на усамітненість (особисту автономію); право на інтимність (обмежене й захищене спілкування); право на анонімність (бути невпізнаним); право на нестриманість (емоційне вивільнення); право на автономність (регулятивно-вольову автономію); право на утаємниченість (таємниці приватного життя);

3. За вимірами: право на просторову приватність (власний фізичний простір); право на часову приватність (час для приватного життя).

Слід мати на увазі, що кожна із правомочностей як суб'єктивне право, у свою чергу, включає в себе три види можливостей (варіантів поведінки): 1) можливість позитивної поведінки самого уповноваженого, тобто право на власні дії; 2) можливість вимагати відповідної поведінки від правозобов'язаної особи, тобто право на чужі дії; 3) можливість вдатися до державного примусу в разі невиконання протилежною стороною свого обов'язку (домагання). У підсумку кожен випадок реалізації права на недоторканність приватного життя може бути класифікований за трьома критеріями і трьома можливостями поведінки. Взаємозв'язок перелічених правомочностей, їхнє взаємне розташування і співпорядкування утворює *структуру* досліджуваного конституційного права — форму організації внутрішньої єдності і побудови його змісту.

Кожна з правомочностей, що складають право на недоторканність приватного життя (прайвесі), є *елементами першого рівня*. Кожна з них складається з кількох більш конкретних правомочностей — *елементів другого рівня*. Наприклад, право на інформаційну приватність включає в себе право на самостійне визначення режиму доступу до відомостей персонального характеру (у т. ч. на їхнє втаємничення), право на ознайомлення з даними про себе в органах публічної влади та внесення змін до відповідних баз даних тощо. У свою чергу, право на анонімність включає в себе право на використання вигаданого імені в особистому спілкуванні, право на використання псевдоніму в літературній діяльності, право на зміну власного образу, право не підписувати особисті листи тощо. Уся сукупність можливостей поведінки як першого, так і другого рівня загалом визначають обсяг права на недоторканність приватного життя (прайвесі) та межі його здійснення.

Для більш чіткого з'ясування змісту й обсягу права на недоторканність приватного життя ключове значення має тлумачення слова «недоторканність». Згідно з тлумачними словниками «недоторканий» означає «такий, що зберігається в цілісності; захищений, вільний від посягань із боку кого-небудь¹. Відповідно, недоторканність — означає

¹ Толковый словарь Ожегова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ozhegov.ru.

перебування в цілісності, стан захищеності від будь-яких посягань. Проте таке тлумачення може задовольнити нас тільки у найпершому, найбільш загальному наближенні, але ніяк не може вивести нас на справді науковий рівень осмислення цього феномену.

Поняття недоторканності корелює з відповідними аспектами і станами приватності. Так, стосовно інформаційного прайвесі недоторканність означає неприпустимість будь-якої інформаційної діяльності (збирання, зберігання, поширення, використання) щодо персональних даних без згоди особи, якої вони стосуються. Стосовно фізичного прайвесі недоторканність означає заборону необґрунтованих тілесних (тактильних) контактів, заборону порушувати «особистий простір» (інтимна зона — 0–45 см, особиста зона — 45 см–1,2 м) без згоди особи, право на житлову площу в квартирі чи гуртожитку не менше мінімального розміру тощо. Однак у будь-якому разі йдеться про можливість особи утримувати під повним контролем (фізичним, психологічним, інформаційним тощо) сферу свого приватного життя, самостійно визначати власну модель поведінки у цій сфері, а також встановлювати режим поведінки у ній для інших осіб.

Застосований нами підхід виглядає більш системним і всеосяжним, ніж усі попередні спроби розкриття змісту права на недоторканність приватного життя, і може служити методологічною основою для законодавчої бази у цій сфері.

Підсумовуючи наведене, можемо зробити такі висновки:

1. Право на недоторканність приватного життя (прайвесі) являє собою соціально зумовлену й гарантовану міру можливої поведінки особи, визначену нормами об'єктивного права (як національного, так і міжнародного), що полягає в її можливості утримувати під повним контролем (фізичним, психологічним, інформаційним тощо) сферу свого приватного життя. Це право має на меті забезпечити автономію людини у сфері приватного життя для задоволення її власних потреб та інтересів щодо усамітнення та приватного спілкування. Воно належить до числа основних (конституційних) прав особи, особистих (громадянських) прав людини і громадянина.

2. Зміст права на недоторканність приватного життя (прайвесі) розкривається за аспектами приватного життя, а також станами й вимірами приватності. При цьому розрізняються правомочності першого і другого рівнів, які загалом і визначають обсяг даного права.

Більш детальне визначення приватного життя як об'єкта прайвесі, а також правомочностей другого рівня, що складають зміст даного права, є перспективними напрямками подальших досліджень у цій сфері.